

Kulcsár Szabó Ernő

Egy kisajátíthatatlan klasszikus

— Szabó Lőrinc a líra hatástörténetében —

Az irodalmi megújulások egészen másként zajlanak le az egyik korszakban, mint a másikban. (...) Ma az irodalomba nem kapcsolódnak bele egy éppen kitörés előtt álló forradalomirodalmon kívüli erők.
(Szabó Lőrinc, 1934)

Bár hatástörténeti fordulatot a maga pontszerűségében sehol nem lehetett még tettenérni, ugyanakkor máig sem született igazán igényes költészettörténeti koncepció e fordulatok elismerése nélkül. Jelenleg közel állunk ugyan annak vélelmezéséhez, hogy a modernség „fölgyorsult” története olyan tovagördülő kerékhez (Jauß) hasonlít, melynek forgásában szinte eliminálódnak az ilyen fordulópontok. Mindez azonban ismétcsak egy olyan korszakküszöb felől mutatkozik a föltárhatatlan váltások sorozatának, amely úgyszólván rákényszerült arra, hogy – megelőzőttségének tapasztalatát az utólagosság tudatosításán keresztül földolgozva – elsősorban valaminek az örököseként értse meg önmagát. Mármost ha a modernség lezárulásával hozzuk kapcsolatba ennek az új korszakküszöbnek a jelzéseit, láthatóvá válik annak mikéntje is, ahogyan az élő irodalom újraírja önnön előzményeinek történetét. S noha az „újraírás” itt legföljebb a szinekdochikus érvénnyel jelöli annak a folyamatnak a kölcsönösségét, amely hatástörténetileg a hagyomány új arculatának megmutatkozását mindig a jelen új önmegértésétől teszi függővé, nyilvánvaló, hogy a mostani korszakküszöb tapasztalatának visszaható poetológiai potenciálja maga is olyan természetű, amelynek nagyon is számolnia kell saját önmegértése gyors meghaladhatóságával.

Talán elegendő itt arra utalnunk, hogy míg a magyar lírában is eldöntetlennek mutatkozott a későmodernség lezárulásának hogyanja, távolról sem volt egyszerű állást foglalni abban a kérdésben, melyik irányba „dőlt el” a század második felének egyik legnagyobb költészettörténeti dilemmája. Az nevezetesen, hogy míg a negyvenes évek legjelentősebb költészeti alkotása kétségkívül a *TücsökHzene* volt, a további folyamatokra nézve kezdeményezőnek mégis az Újhold hermetikus poétikai líramodellje bizonyult. A modernségből kilépő új magyar líra praxisa mára azonban inkább annak tapasztalatát erősíti meg, hogy az Újhold költészete csak rövid távon tudta megőrizni fentebbi képességét. Az a hatástörténeti találkozás ugyanis, amely az ezredforduló magyar költészete és a négy Nyugat-nemzedékben kiteljesedett hazai modernség között ezekben az években megy végbe, a műfajt az újraértés olyan eseményébe vonta be, ahol az avantgarde poétikai tapasztalatát új nyelvi konstrukciókba foglaló későmodern líra adja tovább a legtermékenyebb impulzusokat. Annak a megfigyelésnek a tünetértékét, hogy a *Te meg a Világ* csak az *Új versekkel* mérhető s Szabó Lőrincnél „limlomok valahogy nincsenek” (Térey János), meggyőzően támaszthatja alá például az 1972. szeptember emlékezetechnikájának visszafordulása a *Huszonhatodik* évhez. Ahhoz a ciklushoz, amely ugyan egyik legkésőbbi terméke a későmodern irodalmi episztémének, tükörszimmetrikus én-technikája azonban láthatólag annak függvényében kel új életre, amilyen mértékben nyelvi tapasztalattá válik a költői beszédhelyzet metaforikusságának stabilizálhatatlan konstrukciója. Ezzel párhuzamosan értékelődnek föl másfelől olyan József Attila-költemények, amelyek elsősorban egy újraértett avantgarde-technikán keresztül tették hozzáférhetővé az én nyelvi tapasztalatának poétikai következményeit (*A bőr alatt halovány árnyék*, *József Attila*, *Aludj*, *Emberek*, *Reggeli fény*, *Jön a vihar*). De hogy milyen termékeny

ez az avantgarde hagyomány már a korai Szabó Lőrincnél is, elegendő emlékeztetnünk egy 20-as évekbeli, a kinn és a benn hagyományozott axiológiai viszonylatát különös, keresztállású figurativitásban feloldó technikai megoldására:

*ez a fény: te, ki táncolsz meztelenül
s kit nem lehet soha elérnem,
mert rejtve ragyogsz bennem, mint a tűz,
mely feketén alszik a szénben.*

(Lidérc)

Azt persze, hogy a magyar lírában a húszas évek második felétől fogva indult meg az én újraértésének folyamata, látható volt ugyan, de épp az esztétizáló hermetizmus személytelenítő változatának uralma miatt maradt a háttérben. Amíg ez az imperszonális költészet – épp a 90-es évek lírai folyamatainak tőle elkanyarodó teljesítményében – föl nem tárta saját hagyományátadó képességeinek korlátozottságát, Rába György, Németh G. Béla vagy Kabdebó Lóránt Szabó Lőrinc-értelmezései bizonyos értelemben csak az „alvó klasszikus” státuszában erősíthették meg Szabó Lőrinc kánoni helyét. Pontosan jellemzi ezt a helyzetet Németh G. Béla két évtizede tett kijelentése: „A két háború között indult lírikusok életműve közül József Attilaé mellé egyre inkább Szabó Lőrincé magasodik egyik bemérési ponttá. (...) Helyét, néhány róla szóló kitűnő tanulmány ellenére, igazán még ezután kell kijelölnünk.” És valóban, a 20-as, 30-as évek fordulóján végbement fordulat jelentőségének olyan fölismerésével van itt dolgunk, amelyet – minthogy nem tudhatta maga mögött a 70-es évek lírájának támogatását – maga a fordulat recepciótörténeti hozzáférhetősége, pontosabban, annak kedvezőtlen feltételei hagytak visszhangtalanul. A mondott időszakban ugyanis hiányoztak a jelzései annak, hogy a magyar líra mikor váltja valóra – valóra váltja-e egyáltalán – a Szabó Lőrincnél bekövetkezett későmodern önmegértés poétikai lehetőségeit. De a patopszichológiai és párttörténeti horizontban veszteglő József Attila-recepció akkori kérdésirányai sem ígérték annak esélyét, hogy a költő „középső” korszakának versei olyan megértésben aktualizálódnak majd újra, amely életre keltheti e szövegek hatástörténeti potenciálját. Bevonódva egy olyan élő összefüggésbe, amelyet ennek az eseménynek a poetológiai folytatódása tesz megkerülhetetlen költészettörténeti valósággá. Mert ne feledjük, szemérmes ambivalenciával ugyan, de a József Attila-filológia máig nem tud mit kezdeni azzal a Babits-kritikával, amely először tette beláthatóvá, miért fordul el hamarosan minden olyan későmodern klasszikus attól az önelégült szubjektivitástól, amely a 30-as évek fordulójára már csak ott „űttörő [...], ahová senki nem kívánczik” (*Az istenek halnak, az ember él*, 1930).

József Attila éleslátó poétikai ítélete ugyanis – középpontjában a lírai beszédnek a lelki „eredettől” való elválasztásával – nem elsősorban a századeleji esztétizmus „formaművészetére” tárt kritikai távlatot. Inkább annak a fordulatnak ragadta meg a centrális elemét, amely voltaképpen csak jó félszázad múltán mutatta meg a maga kisugárzó hatástörténeti erejét.

Az a költészeti ideál, amely „a dolgok egyetemének lelkét” hangsúlyozza az önmagát a szubjektivitás felől megértő én klasszikus-modern konstrukciójával szemben, azért emlékeztet „a dolgokban nyugvó én-ség” (Nietzsche) megszólaltatásának követelményére, mert az önmagára visszareflektált vallomásosság – József Attila szavával – lélek gyanánt már csak valami „nyákos, üres odu”-ra képes visszamutatni. Az a tapasztalat tehát, amelynek értelmében Németh G. Béla a nyolcvanas évek elején még csak eztán elvégzendő feladatként szölt Szabó Lőrinc költészettörténeti helyének meghatározhatóságáról, egyfajta hatástörténeti látencia helyzetében mutatja az életművet. Jellegzetes eseteként annak, amikor a szaktudományi értelmezésnek még nem állnak rendelkezésére azok az élő hatásösszefüggések, amelyek minden filológiánál hívebben tárják föl a kánonokat újrendező költészettörténeti folyamatok

tervezhetetlen, megszakításokon keresztül kibontakozó mozgását.

Hogy persze miért késett évtizedeket a magyar lírának az az új korszakküszöbe, amely az önmagát itt némileg túl is élt modernség lezárása felé mutat, az alighanem arra vezethető vissza, hogy az üdvtörténeti humánmitológia és az irodalom nyelviségének esztétikai kisajátítása közti szövetség körülményesebben bizonyult fölmondhatónak, mint a kultúra zavartalanabb diszkurzusának színhelyein. Hiszen a kései Kosztolányi, József Attila és Szabó Lőrinc nevével fémjelezhető periódus meglepő világirodalmi egyidejűséggel tett kísérletet ennek az ideológiai kontaminációnak a felfüggesztésére. (Amelyre, mint minden esztétikai ideológiára az jellemző, hogy miközben egy antropológiai távlatban megalapozott „emberérdekű” művészet ismérveivel magyarázza az egységes műbeli üzenet, jelentés „kinyerésének” igényét, nem valamiféle hamis vagy téves gondolkodás áldozata, hanem valójában Hegel óta olyan tudás, amely épp ezt az általa végrehajtott torzítást igyekszik láthatatlanná tenni.) Azzal ugyanis, hogy létének tényét nem látta el eredeti, róla tehát leválaszthatatlan, mert „mögékérdezhetetlen” jelentéssel, a költészettörténetnek ez a korszakos fordulata kiemelte az embert abból a horizontból, ahová őt a nagy elbeszélések hol mint eredendően bűnös, tisztátalan s ezért szenvedés árán megváltandó tévelygőt, hol pedig mint közösségi boldogságra rendeltetett, ám egy utópikus tökéletesség érdekében egyénként föl is áldozható értéket helyezett bele. Megteremtve annak szubjektumtörténeti lehetőségét, hogy az ember mibenlétének értelmezésében „sem az ember dicsőítésének, sem a megalázásának pátosza ne uralkodjék el” (Gadamer). József Attila és Szabó Lőrinc költészetének líratörténeti indexe innen tekintve elsősorban tehát annak a fölismerésnek az illúziótlan megnyilvánításában szilárdul meg, hogy az egzisztencia ki van vonva egy olyan diszkurzív emberértelmezés uralma alól, amelynek értelmében a sorsot valamely hozzárendelt jelentés beteljesítése (vagy kudarca) konstituálná:

*Bennünk, bent, nincs részlet s határ,
nincs semmi tilos;
mi csak mi vagyunk, egy-egy magány,
se jó, se rossz.*

(Az Egy álmai)

*Ne vádolj, ne fogadkozz,
ne légy komisz magadhoz,
ne hódolj és ne hódíts,
ne csatlakozz a hadhoz.*

*Maradj fölöslegesnek,
a titkokat ne leسد meg.
S ezt az emberiséget,
hisz ember vagy, ne vesd meg.
(Tudod, hogy nincs bocsánat)*

Következésképp az emberértelmezés így ki is kerül azoknak a premisszáknak a hatóköréből, amelyek a „valóság” diszkurzív konstrukcióját a „sors” képződésének irányyszerűségével hozhatnák összefüggésbe:

*Nem vagyok kész? vagy összedőltem?
A szeretet s a gyűlölet,
melynek száz keze épített,
alszik vagy meg is halt köröttem.
(...)*

*de tanulságnak megmarad,
hogy az épülő ház s a rom
egymáshoz mennyire hasonlít.
(Harminc év)*

Persze, csak az a recepció nem hibázza el e belátások szubjektumtörténeti jelentőségét, amely a poétikai megalkotottság nyelvi moduszában nem az antihumanizmus szólamát fedezi föl, hanem egy visszahistorizálódott üdvtörténeti kód beszédmódjának felfüggesztését érzékeli. Az epanalepszis kifejlésének retorikája ilyenkor ugyanis hangsúlyosan nem az antropológiai nihilizmus irányában mélyíti el, hanem inkább egy új önmegértés nyitott helyzetébe fordítja át az identitás törésének tapasztalatát:

*Már tán nem is ember,
ami vagyok,
jót, rosszat, ahogy van,
úgy hagyok;
nem öröm az élet,
nem keserűség,
úgy nézem, unom mint
egy idegenét.
(Tovább)*

Mind József Attila, mind Szabó Lőrinc „szerelmi” lírájában megfigyelhető a műfaj újraalkotott nyelvének az a szokatlan sajátossága, hogy az intimitás kódját nyíltan elválasztják a 19. századi szerelmi költészet integritáshatárok közt „közvetítő” beszédmódjától. Ahol az én-te viszony totalizációjának vágya még egy nyilvánosan színrevitt beszéd kontrollja alatt állott, s ennyiben az – élet-halál kérdéseként megszólaltott – szenvedély nyelve sem nyilváníthatta meg a vágnak azt a formáját, amely az ego sérelmére támadja az én határait. Az intimitásnak az a lírai konstrukciója azonban, amely úgy viszi színre az integritáshatárokat sértő vágyat, mint amelyik nem leplezi az ego önérdelkségét, szemlátomást a Szabó Lőrinc- és a József Attila-filológiát is zavarba hozta. Aminek nyilvánvaló jelzése, hogy az „önzés” ahumánus karakterében fölsimert ellentmondást az értelmezés hol az önreflexió enyhítette szerelmi zsarnokság, hol pedig a vádló kétségbeesés beszédeként tudta csak föloldani (*Semmiért egészen, Nagyon fáj, Magány*). Minthogy a humándiszkurzus tematikai-, illetve nyelvhasználatának jelentéselvű reprezentáltsága nem észlelte a nyelvi modalitás kiegyenlítő kölcsönösségét, olvasatában nem is léphetett működésbe annak az a későmodern hatáspoétikai elem, amely a nyilvános morális indexeket módosítva vitte át az én-te viszony intimitásába. Azaz, ahol – Luhmann-nal szólva – olyan kölcsönösség diszpozíciói képezik e morális értelmezhetőség alapját, melybe a partnerek „önmaguk legsajátabbját adják bele és jobbítva kapják vissza azt”. Az intimitásnak ez a kívülről szabályoz(hat)atlan új morális konstrukciója a *Semmiért egészen*ben éppúgy nincs tematizálva, mint a *Magány*ban. Ugyanakkor saját igénye szerint mindkét szöveg csak olyan nyelvi modalitással szólaltatható meg, amelyben – az aposztrofikus intonálhatóság következtében – a címzettből mindig beszélővé változó olvasó saját figuratív szerepváltásán keresztül tapasztalja meg a fentebbi kölcsönösség valódi mivoltát.

A *Semmiért egészen* esetében elsősorban úgy, hogy a befogadó csak saját értelmezői aktivitásán keresztül részesül a vers grammatikai beszédhelyzetének különös, paradox teljesítményében. Egyfelől abban, hogy a megértés aktusában a szöveg azért képes maradéktalanul áttörni egy kanonizált erkölcsi szabályt, mert úgy helyezi át azt a dualitás viszonylatába, hogy közben nem törekszik a benne foglalt normák interszubjektív irányértékének megsemmisítésére. A szöveg ugyanis végig azzal a chiasztikus ellentétezással

tartja fenn a külső szabályrendszer érvényét, amely egy hozzá képest elfoglalható pozíció függvényeként jeleníti meg az identitás szükségszerű törését az összetartozás mindig egyedi konstrukciójának „szabálytalanságában”. Ezzel pedig végsősoron egy kettős kontingencia horizontjában teszi privatív döntés ügyévé a csak ennek az intimitásnak a körére kiterjedő szabadság választhatóságát:

*Mert míg kell csak egy árva perc,
külön, neked,
míg magadra gondolni mersz,
míg sajnálsz az életed,
míg nem vagy, mint egy tárgy, olyan
halott és akarattalan:
addig nem vagy a többiekénél
se jobb, se több,
addig idegen is lehetnél,
addig énhozzám nincs közöd.*

Másfelől a versnek már a nyitánya is olyan alternatív távlatba helyezi az összetartozás választhatóságát, amely nem tartalmazza *jó* és *igaz* hagyományos kontaminációját. A *jó* mint *hamis*, illetve a *rossz* mint *igaz* olyan átfordított értékszerkezetként érvényesül végig a szövegben, amelyet éppúgy nyomatékosít a *kint* és a *bent* – Szabó Lőrincnél szinte állandósuló – axiológiai fölcserélhetősége, mint a áldozat öröme és a zsarnokság kínjának egyenértékűsége. A látószögeknek ez a viszonylagosítása változtatja végül láthatatlan – mert rabtartó helyként immár nem identikus – börtönné a szerelmi „rabságot”. Amennyiben a szövegnek kölcsönözhető hang maga is szükségképpen én és te pozícióinak fölcserélődésével szólal csak meg, akkor a beszéd figuratív kívülhelyeződésének aktusában az értékpólusok cseréje is elkerülhetetlenné válik. A vers tehát – a *Tovább* külsővé tett identitásának szerkezetét ismételve – magában az alternáló poétikai rendszerben építi föl annak lehetőségét, hogy voltaképpen mást cselekedjék, mint amit mond. Azaz, a mindenért följajánlott „semmi” látszólag antihumánus konstrukciója a perspektíaváltás elkerülhetetlensége folytán mégiscsak a „minden” pozíciójába kerül, hiszen az üzenet nyelvi átvétele maga részesül abban a tapasztalatban, hogy a Semmi tartalma látószögfüggő: a „világ” szabályrendszere felől megragadhatatlan az a jelentése, amelyet csak a recitációban átsajátított beszéd képes aktualizálni. Hiszen a beszéd a történés kényszerítő erejével jut egy olyan távlat birtokába, ahol a semminek azért lesz mégis „minden” a jelölete, mert csak a nyilvános diszkurzusból kivontan, a saját látószögbe átfordítva „jelentésszerű” egyáltalán: csak ebben „mondja”, hogy ugyanazt a „mindent” képes adni, mint amit a megszólítottól követel. A kontingens összekötöttség feltételrendszere azonban itt is a történés kényszerítő erejével lép életbe, amennyiben az énnel csakis akkor történhet meg ez a szemantikai performancia, ha a te elkerülhetetlenként fogadja el az önazonosság destrukcióját.

A szerelmi líra új kódjának „üzenete” Szabó Lőrincnél és József Attilánál is azért bizonyult nehezen átvehetőnek, mert a két, egyébként különböző irányban kiteljesülő formáció egyaránt nélkülözi a megbékítő feloldás integráló horizontját. A te identitását támadó szerelmi „követelés” vagy „vád” szemantikai színrevitele a legjobb versekben ugyanis nem torkollik valamely közös, érvényesebb identitás helyreállításába. Ahogyan az József Attilánál is nélkülözi a kívülhelyezésben megkettőzött én-alakzatok egybefoglalhatóságát:

*Mozdulatlan, hanyatt fekszem az ágyon,
látom a szemem; rám nézel vele.
Halj meg! Már oly szótlanul kívánom,*

hogy azt hihetném, meghalok bele.
(Magány)

A kölcsönösség lezáratlan konstrukcióját mindkét változatban csak a „dialogikus nyelvi modalitás” (Kabdebó Lóránt) nyilvánítja meg. Így az kevésbé bizonyult hozzáférhetőnek egy hagyományosan referenciális olvasásmód számára, amely – az „igaz” és „hamis” közti választásba kényszerült látószög miatt – az identitástörést gyógyítani képtelen szöveget antihumánus jelentéshangsúlyokkal tudta csak befogadni.

Az identitásnak az a poétikai destabilizációja, amely az én új nyelvi tapasztalatát ilyen metaforikus „kívülhelyezéseken” keresztül teszi hozzáférhetővé, a későmodern líra legegységesebb teljesítményei közé tartozik s e minőségében a korszakküszöb egyik legbeszédesebb megnyilvánítója. Az a tény azonban, hogy e szövegek kapcsán a recepció továbbra is szükségét érzi valamiféle etikai relativizmus mentegetésének, s sajátos életrajzi magyarázkodásokra kényszerül, arra vall, hogy a filológia továbbra is egy szavatolt tudás ideológiai csapdájából szemléli – s innen érvelve akaratlanul is maga keveri antihumanizmus gyanújába – az ilyen „problematisztikus” alkotásokat. Ez a kérdéses értelemkölszöngzö stratégia annyiban vét a költészet szelleme ellen, amennyiben mindig egy olyan beszéd partitúráját referencializálja, amelyet éppen a valóságrelációk elutasításának szándéka létesít. Hiszen a költészet nyelvét kifejezetten ez a referenciális társíthatatlansága óvja meg attól, hogy – a „valóság” benyomását keltve – alávethető legyen egy rajta túl „szavatolt” tudás episztemológiai igazságainak.

A költészetnek ez a poétikai szabadsága (mint a *legsajátabbként* hozzátartozó szabadság) azonban nem a világból szigeteli ki a művet, hanem az autoritatív „valóság” igazságosztó ellenőrzése alól teszi szabaddá. S egyben – amint az Szabó Lőrinc költészetével is történik – ellenállóvá is a csak a saját igazság irodalmi „visszaigazolásában” érdekelt befogadással szemben. A kései Kosztolányi, József Attila és Szabó Lőrinc harmincas évekbéli költészete innen tekintve alighanem azért került a kortárs világlíra magaslatára, mert a magyar modernség története során először náluk íródott be a művek nyelvi valóságába az irodalomnak ez a – nem politikai, nem ideológiai és nem is esztétikai célzatú – szubverzív potenciálja. A recepcióesztétikai megközelítés azonban némi rezignációval azt is kénytelen valószínűsíteni, hogy — népszerűségük ellenére – talán még ma is ezért tartoznak a nem mindig jól értett klasszikusok sorába.